

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ ” __
__ 2019 р.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ

**Тема 1.5. ЕТНОС ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ
АНТРОПОЕКОСИСТЕМИ**

План

1. Природне середовище як шлях формування етносу
2. Особливості формування українського етносу

Час проведення: 2 години.

Харків – 2019

Знання про етнос, національні риси характеру, психологічні особливості народу потрібні для самовдосконалення кожного індивіда, виховання національної екологічної свідомості, усвідомлення єдності минулих, сучасних і майбутніх поколінь. Кожна спільнота людей характеризується певними, притаманними лише їй, властивостями. Етнос (старолатинське *ethnicus*, грецьк. *ethnos* – народ, плем'я) – народ, стійка спільнота людей, що історично сформувалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Етнічна група, етнос, народ – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси й стабільні особливості культури і психології. Слово «етнос» з давньогрецької мови дослівно перекладається як «не грек», «чужинець», «ідоловірець». Етимологічно воно означає стадо, група (натовп) людей, народ, плем'я, рід, іноземне плем'я тощо з V ст. до н. е. його використовували у значенні «плем'я негрецького походження», «народ негрецького походження». Себе греки позначали словом «демос» (народ) і відрізняли від негреків тим, що останніх іменували «етносом». У такому значенні римляни ввели слово «етнос» у латинську мову. У зв'язку з його латинізацією з'явився прикметник «етнічний» (*ethnicos*), що вживався у значенні «нехристиянський», «язичницький». Нині термін «етнос» став науковим поняттям, є еквівалентом давньогрецького слова «демос» (народ) у значенні специфічної міжпоколінної історико-культурної і природної, усвідомленої людьми спільноти. Щоб підкреслити саме таке його значення, інколи поєднують обидва слова у словосполученні «етноси-народи». Нині поняття «етнос» вживається як науковий термін для означення всіх історичних типів етнічних спільнот від племен до сучасних націй. В найширшому розумінні, поняття означає весь еволюційний ланцюжок виникнення і становлення етносу. Якнайповніше еволюційний ланцюжок можна зобразити так: рід → плем'я → союз племен → народність → народ → нація. Рід, плем'я, союз племен, народність. Нація – це історичні типи етнічних спільнот; стадії етносу; людська спільність; це соціокультурні утворення історичних спільнот людей. Нація – результат еволюційного процесу етносу, вінець еволюції етносу, соціо-культурне оформлення етносу. Часто етнос визначають як міжпоколінну групу людей, об'єднану тривалим спільним проживанням на певній території, спільною мовою, культурою і самосвідомістю. Поняття етносу, як категорії, що узагальнює ознаки етнічних спільнот на всіх етапах історії людства, розроблялося переважно в російській, радянській і пострадянській етнографії.

В етнології термін «етнос» уживається майже у всіх випадках, коли мова йде про народ і навіть націю. Серед необхідних ознак за якими виокремлюють етноси виділяють: назву, самосвідомість, характерні властивості матеріальної і духовної культури. Культурна єдність етносу пов'язана з певними рисами психіки його представників, без чого неможливо усвідомити механізм, який забезпечує стійкість загальних особливостей

діяльності етносів і передавання цих рис із покоління в покоління. Етнічна група (мовно-етнічна) – територіальна частина певного етносу, якій притаманні особливості в культурі, побуті, мові (наявність діалекту, говору, говірки), а також особлива самосвідомість і, звичайно, самоназва; Етнографічна група – невелика частина певного етносу, яка територіально відійшла від нього в результаті міграції, але зберегла попередню етнічну свідомість, мову, особливості культури й побуту (наприклад, українці в Казахстані, Канаді тощо). Термін «етнічна група» часто вживається як синонім термінів «етнічність» та «етнічна ідентичність», «нація», «національна група», «етнічна» та «національна меншина» тощо. Втім, значна частина західних вчених взагалі не вважає за потрібне займатись питаннями визначень. У міжнародному праві терміни «етнічність», «етноси», «етнічна група» та деякі близькі їм – відсутні, замість них вживаються терміни «нація», «народ» та «національна меншина». На думку деяких українських науковців, без таких визначень не завжди зрозуміло, про що конкретно йдеться, тим більш, що за кожним із цих термінів стоять далеко не однакові феномени. Проблема визначення поняття «етнічна група» ускладнюється тим, що колишні радянські вчені зловживали соціологічними категоріями, а західні – психологічними. За твердженням західних вчених, характерною рисою етнонаціональних груп є те, що, по-перше, у країнах свого проживання, вони, як правило, не мають власної національної державності, а по-друге, «вони мають свою історію (англ. history), але не мають своєї історичності (англ. historicity), тобто виявляють себе у сфері культури і не є активними історичними суб'єктами». Пошук оптимальних шляхів розв'язання екологічної кризи і форм людської діяльності у природному середовищі неможливий не лише без досконалого знання сучасних методологічних підходів і технологій, а й культурно-історичних особливостей ставлення народу, нації до природи. Саме в етносі поєднано екологічні, соціальні і національні особливості людини. У сучасній літературі етнос розглядають як вихідну еколого-соціальну систему, в якій зафіксовано особливості реальності національного буття.

Етногенез, відповідно, визначають як процес еволюції етносу, кінцевим результатом якого є поява нації – найвищої таксономічної спільноти, яка вирізняється специфічними відносинами між людьми та між людьми і природою. На етапі становлення нації притаманні територіальна, мовна і економічна єдність. У подальшому її формуванні важлива роль належить ментальним складовим – усталеній національній самосвідомості, ознакам національної психології та національному характеру, відданості національним цінностям.

До вивчення ролі навколишнього середовища у становленні етносу сформувалися два основні підходи: соціофілософський (Арнольд Тойнбі) та природничо-науковий (Лев Гумільов). Англійський історик А. Тойнбі в праці «Осягнення історії» розглядає розвиток суспільства як взаємовпливи внутрішніх і зовнішніх чинників. Він вважає, що кожна цивілізація виникає як відповідь, відгук на виклики середовища, яке він розглядає як подвійне за

своєю суттю – суспільноприродне. Тому воно є джерелом як природних, так і людських викликів. На основі своїх досліджень А. Тойнбі формулює закон компенсації природних і людських викликів: надмірно сильний виклик з боку природного середовища компенсується слабкістю виклику з боку людського, і навпаки. Отже, можливо, що життя нації і збереження її внутрішньої стабільності зумовлені унікальним поєднанням природного і соціального чинників.

Російський етнолог Л. Гумільов у становленні етносу вбачав головну роль природних чинників. В його теорії етогенезу, яку він виклав у праці «Етогенез і біосфера Землі», етнос – не стільки результат історичного процесу розвитку людських спільнот, скільки результат контактів, зв'язків цих спільнот з природою, довкіллям. Етнос, за Гумільовим, це природна форма існування виду *H. sapiens*. Він вважав, що «поведінка етносу» є головною, визначальною ознакою етносу і ця поведінка визначається ландшафтом – місцем на планеті, де склався і самовизначився етнос. Отже, причиною розмаїття етносів є різноманітність ландшафтів. На ранніх стадіях формування етносу довкілля має найістотніший вплив, оскільки етнос повинен адаптуватися до його особливостей. Під час цієї адаптації кожен етнос може по-своєму використовувати природне середовище. Те, який спосіб використання природних ресурсів обирає етнос, залежить від рівня його соціально-економічного розвитку й особливостей довкілля. Місце розвитку етносів. За Л. Гумільовим, етнос – це стійкий колектив осіб, що протиставляє себе іншим аналогічним колективам, який має внутрішню структуру і динамічний стереотип поведінки. Через етнічні колективи здійснюється зв'язок людства з природним середовищем, оскільки сам етнос є природним явищем. Батьківщиною етносу є поєднання ландшафтів, де він вперше склався в нову систему.

Різноманітний ландшафт стимулює зміни, які призводять до появи нових етнічних утворень. Наприклад: на просторі Євразії в зоні тайгових лісів від Онезького озера до Охотського моря не виникло жодного народу, жодної культури. Всі народи і культури, які там були чи присутні нині, принесені з півдня або з півночі. Чистий степ від Причорномор'я до Алтаю також не дає можливості зародження етносів. Місцями розвитку етносів є території поєднання 2-х і більше ландшафтів.

На прикладі Євразії – місця розвитку етносів:

1. На сході – при поєднанні гірського та степового ландшафтів (Центральна Азія). Гунни сформувались на лісистих схилах Іньшаня, а лише потім перемістились у монгольські степи. Монголи – на схилах Алтаю.

2. На заході – лісового і лучного (Оксько-Волзьке межиріччя). Казанські татари (нащадки волзьких болгар) – на Камі, де ліс межує зі степом.

3. На півдні – степового і оазисного (Крим, Середня Азія). Кримські татари – на межі степового Криму та південного берега.

4. На півночі – лісотундра і тундра. Циркумплярні народи, ізольовані зоною тайги від більш південних регіонів Євразії.

Там, де межі між ландшафтними регіонами розмиті і спостерігаються плавні переходи від одних географічних умов до інших, процеси етногенезу будуть менш інтенсивні. Монотонний ландшафтний ареал стабілізує етноси, що проживають на ньому. Народи, які населяють суцільні степи, навіть дуже багаті, виявляють надзвичайно низькі можливості розвитку. Наприклад, печеніги, кипчаки, туркмени.

Китайський народ сформувався на берегах Хуанхе при поєднанні ландшафтів: річкового, гірського, лісового, степового. Індія, на відміну від Європи, в ландшафтному відношенні бідніша. Ландшафти плоскогір'я Декан типологічно близькі між собою, і процеси етногенезу за історичний час тут виявлені слабо. Однак у Пн-Зх. Індії, де поєднуються пустелі і тропічна рослинність, сформувались 2 великих народи: раджути – близько VIII ст. і сікхи – в XVI – XVII ст.

В Пн. Америці безкрайні ліси і прерії не створюють сприятливих умов для етногенезу. Але: в районі Великих озер індіанські племена у XV ст. утворили ірокезький союз. Кордильєри переважно круто обриваються в прерію, і гірський ландшафт межує, але не поєднується зі степовим. Однак на пд., в штаті Нью-Мексико, де є плавний перехід між цими ландшафтами, в давнину виникла культура «пуебло», а пізніше – плем'я ацтеків. В Пд. Америці в Андах, де поєднуються гірський і степовий ландшафти, склалися культури багатьох народів в різні часи. А в лісах Бразилії та на рівнинах Аргентини ніяких культур не сформувалось, оскільки природа тут одноманітна. Однак у ці регіони проникали народи з інших регіонів.

Моря, в залежності від характеру берегової лінії та рівня цивілізації берегових жителів, по-різному впливають на формування етносів. Море є обмежуючим елементом ландшафту, коли воно не освоєне. Наприклад, Атлантичний океан для американських індіанців, Індійський океан для аборигенів Австралії, Каспійське море для печенігів. Однак, коли море служить джерелом ресурсів та освоюється навігація, воно перетворюється на складовий елемент місцезрозвитку. Наприклад, греки використовували Егейське море, вікінги – Північне, араби – Червоне, російські помори – Біле. Ланцюг близьких культур колись оточував Північний Льодовитий океан, який був їх годувальником. Це циркумполярні народи – мисливці на морського звіра та риболови. В історичний час їх винищили угри, тунгуси, якути.

Молодим циркумполярним народом є ескімоси, які поширились близько I ст. н.е. з Океанії і в X ст. витіснили індіанців до пд. кордону Канади, а в XIII ст. скинули нащадків вікінгів у Гренландії в море. Формування етносу ескімосів відбувалось при поєднанні ландшафтів: моря, лісотундри і льодовика. Отже, поєднання ландшафтів є не причиною, а лише сприятливою умовою етногенезу. Рушійною силою етногенезу, за Л. Гумільовим, є не стільки суспільне виробництво, скільки специфічний вид енергії, джерелом якої є променеві флуктуації космічного походження. Коли вони потрапляють у певні географічні зони мешкання людей, то породжують ефект так званого пасіонарного вибуху. Отже, на думку Л. Гумільова, етноси,

як і популяції тварин, живуть за рахунок енергетичного обміну з природою і водноч підтримують чи порушують енергетичну рівновагу.

Пасіонарний вибух є надлишком енергії, яку отримують люди. Вона змушує їх активно діяти в напрямку експансії, тобто розширення зон свого життєвого простору. Стадії етногенезу – це фази поступового згасання енергії, що виникла від початкового імпульсу. Л. Гумільов вважав, що цього імпульсу вистачає в середньому на 1200-1500 років і відповідно таким є період існування етносу. Впродовж цього часу поєднаність з ландшафтом певного типу є суттєвою ознакою етносу, оскільки істотна зміна ландшафту визначає кінець буття етносу.

Фази етногенезу. Етнос є не станом, а процесом, який проходить ряд фаз. Повний цикл життя етносу триває близько 1500 років. Процес етногенезу спричиняє пасіонарний поштовх – поява певного числа об'єднаних спільною метою пасіонаріїв. Пасіонарії (лат. *passio*, англ. *drive*) – індивіди енергонадлишкового типу, яким від народження властива здатність сприймати значно більше енергії, ніж це необхідно для їх особистого відтворення. Вони характеризуються підвищеним потягом до дії. Надлишок енергії вони спрямовують на зміну навколишнього світу [4, 77]. Гіпотеза Л. Гумільова: Пасіонарні поштовхи хронологічно співпадають з мінімумами сонячної активності або з періодами її спаду. При зменшенні сонячної активності захисні властивості іоносфери зменшуються, і космічне випромінювання досягає земної поверхні, викликаючи мутації в організмах. Ці мутації відбуваються лише в невеликій кількості осіб людської

~ 88 ~

популяції і відображаються на стереотипі їх поведінки. Це призводить до народження значної кількості пасіонарних осіб. На території з достатньо різноманітними ландшафтами це може стати пусковим механізмом появи нового етносу. Зміна фаз етногенезу відбувається поступово і непомітно. На процес етногенезу можуть вплинути сусідні етноси, перервавши його, особливо при фазових переходах. I. Фаза підйому починається з пасіонарного поштовху і появи нового етносу. Вона триває 200-300 р. В якийсь період на історичній арені з'являється група людей, або консорція, що швидко розвивається і формує власне етнічне «обличчя» і самосвідомість. Нарешті, вона приймає відповідну соціальну форму і виходить на широку історичну арену, часто починаючи територіальну експансію. Цей період пов'язаний з інтенсивним зростанням пасіонарної напруги етносу та всіх видів його активності, його енергетичною експансією. Заради створення своєї держави як основної мети пасіонарії йдуть на значні жертви. Пануючий імператив – «Треба виправити світ, бо він недосконалий!» Пасіонарний поштовх не завжди призводить до появи нового етносу, оскільки можливий раптовий обрив процесу сторонньою силою. II. Найвища (акматична) фаза – найбільше піднесення пасіонарної напруги. Перехід до неї визначається імперативом «Ми хочемо бути великими!» Сама фаза проходить під імперативом «Будь самим собою!» і триває близько 300 р. Етнос надзвичайно активний, зростає індивідуалізм. Це пора завоювань, міграцій. III. Фаза

надлому (кризова), перехід до якої здійснюється під імперативом «Ми втомились від великих!» Фаза триває близько 200 р. під імперативом «Ми знаємо, все буде інакше!» В середині етносу відбуваються гострі конфлікти, громадянські війни, розкол етнополітичних утворень. У цих конфліктах пасіонарії взаємно винищуються, а рівень пасіонарної напруги різко спадає. Зростає чисельність субпасіонаріїв – осіб з від'ємною пасіонарністю, вони не змінюють світ і не зберігають його, а живуть за його рахунок. IV. Фаза інерції (бездіяльності, нерухомості) проходить під імперативом «Будь таким, як я!» і триває 300-400 р. Поступово зменшується пасіонарна напруга етносу. Припиняється розширення ареалу проживання етносу. Відбувається посилення державних і соціальних інститутів, нагромадження матеріальних і культурних цінностей. В суспільстві домінують гармонійні особи, законслухняні і працелюбні посередності, орієнтація на загальноприйнятий стандарт. Фаза інерції виглядає як початок творчої діяльності, але при цьому рівень пасіонарної напруги постійно спадає – під маскою процвітання йде процес «загнивання» етносу. V. Фаза обскурації (старості, відживання) настає, коли етносу понад 1100 р. Рівень пасіонарної напруги спадає нижче 0 і значно зростає кількість субпасіонаріїв. Імператив – «Будь таким, як ми!».

Етнос

~ 89 ~

продовжує існувати за рахунок раніше набутих матеріальних і культурних цінностей, але неспроможний до конструктивної діяльності. Суспільні інститути починають розкладатись: узаконюється корупція, зростає злочинність, до влади приходять авантюристи. Працелюбних і чесних людей переслідують. Настає помітне скорочення чисельності етносу, який в цю добу може бути легко завойований сусідами. Під імперативом „День, але мій!” настає перехід до меморіальної фази. VI. Меморіальна фаза (загибелі, статична, реліктова, гомеостаз) засвідчує завершення процесу етногенезу. Імператив – «Пам'ятаєш, як було прекрасно!» Члени етносу майже без жодних змін повторюють з покоління в покоління збережені традиції. Такий етнос чи його залишки поступово розпадаються, а його члени перетворюються на гостинних, безневинних, доброзичливих, працьовитих і консервативних людей, які не хочуть нічого змінювати. Перехід до заключного етапу меморіальної фази має вигляд поступового забування традицій минулого – реліктовий стан. Його імператив – «Будь задоволений собою!» Новий цикл розвитку реліктового етносу може бути викликаний лише новим пасіонарним поштовхом, при якому виникає нова пасіонарна етнічна популяція. Нові етноси виникають не шляхом дроблення старих, а шляхом синтезу вже існуючих, тобто етнічних субстратів. Етнічні групи виникають в чітко окреслених географічних регіонах в короткий час, а регіони щоразу змінюються. Зони пасіонарних поштовхів – це суцільні смуги шириною близько 300 км, розміщені в меридіональному чи широтному напрямі або під кутом до них. Поряд із такою смугою – спокій. Самозаспокоєні етноси стають жертвами своїх неспокійних сусідів [8, 9, 36, 43, 70]. Взаємодія етносу з природним ландшафтом. Виділяють дві групи

етносів за характером взаємовідносин з ландшафтом: 1. Етноси, які входять до складу біоценозу, «вписуються» в ландшафт і обмежені ним у своєму розмноженні та розвитку (зоол. – персистенти). Такі етноси пристосовуються до ландшафту, будують своє життя в гармонії з природою. Етноси цієї групи консервативні по відношенню до природи. 2. Етноси, що інтенсивно розмножуються, розселяються за межі свого біохора та змінюють свій первинний біоценоз. Епохи, коли землеробські народи створюють штучні ландшафти, відносно короткочасні. Отже, зміна природи – не результат постійного впливу на неї народів, а наслідок короткочасних станів у розвитку самих народів, які залежать від рівня пасіонарності етносоціальної системи. Новий етнос на фазі підйому починає перетворювати ландшафт за допомогою нового способу адаптації до природних умов, внаслідок чого природа страждає мінімально. В акматичну фазу антропогенний тиск на ландшафт, де проживає

~ 90 ~

етнос, зменшений, оскільки його енергія направлена назовні – на завоювання інших територій та міграції. Господарство на батьківщині етносу часто приходить в занепад, і відновлюються природні ландшафти. Разом з тим «страждають» ландшафти сусідніх територій, на які направлена експансія даного етносу. Етнос прийшлий не дбає про ландшафти території. У фазу надлому антропогенний тиск на ландшафт деструктивний. В інерційну фазу антропогенний тиск на ландшафт власної території зростає. На зміну епохи завоювань і громадянських війн приходить епоха спокійного життя, трудової діяльності, перетворення природи, накопичення матеріальних і духовних цінностей. У фазу обскурації відсутня турбота про ландшафт, поширюється споживацьке ставлення до природи. У меморіальну фазу (гомеостаз) відбувається взаємодія залишків етносу зі збідненим ландшафтом, що утворився на обломках загиблого культурного ландшафту. В цю епоху відношення етноса-персистента до природи стає одночасно споживацьким і охоронним. Етнос-релікт перестає вступати у протиріччя з природним середовищем. Способи діяльності етносів у природі опосередковано зберігають спорідненість з певними ландшафтами. В екологічному сенсі значущим є те, що така спорідненість визначає певні етнокультурні способи ставлення до природи і її використання. Врахування цих моментів дає змогу визначити характерні ознаки екологічно безпечної концепції природокористування. Аналіз етнокультур відкриває шлях до експлікації та системної реконструкції традиційних форм природокористування, їх кваліфікованого експертного оцінювання з екологічного, економічного та гуманістичного поглядів. Спосіб природокористування, що домінує в техногенній цивілізації, зруйнував традиційні методи. Він міг домінувати завдяки своїй ефективності та гуманістичній спрямованості, що реалізувалася в турботі про збільшення обсягів масового споживання та зростання якості життя сучасних поколінь західного суспільства. На екологічну складову до середини ХХ ст. ніхто не зважав. Дослідження етнокультур дає змогу проаналізувати за допомогою

сучасних методів перспективу використання способів природокористування чи їх елементів, які є екологічно значущими і можуть дати людству шанс на виживання. Такі форми природокористування мають формувати підґрунтя для виходу людства зі стану безперервного балансування між вимиранням від нестатків та самознищенням унаслідок вичерпання ресурсів та екологічної катастрофи [4, 9, 36, 43, 71, 77]. Український етнос. Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Вони є сталою спільнотою людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури, психіки, етнічну самосвідомість. За даними Держкомстату України, кількість населення України 2005 р. становила 46,96 млн. осіб, серед них – 77,8% – українці.

~ 91 ~

Як і будь-який етнос, український етнос типологічно неоднорідний. Він охоплює: 1) основний етнічний масив українського народу, який загалом збігається з історією його формування і сучасними адміністративними кордонами країни. До нього також належать суміжні райони компактного розселення українців поза адміністративними кордонами; 2) етнічні групи українців, котрі проживають за межами основного етнічного масиву (діаспора) – як у близькому, так і далекому зарубіжжі. Формування цих груп зумовлене передусім міграційними процесами, що особливо посилилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; 3) субетнічні групи – спільноти в середовищі українського народу з і специфічними рисами культури (гуцули, бойки, поліщуки та ін.). Усі спільноти різняться ступенем соціально-економічного розвитку та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: доки вона зберігається, існує етнос. На динаміку чисельності та географічне розміщення українського народу суттєво вплинули міграційні процеси, характер природного відтворення, етнокультурні відносини, адміністративно-політичне розмежування української етнічної території у минулому. Як наслідок взаємодії з природним середовищем в межах етносу сформувалися різні антропологічні типи. Перші антропологічні описи українців у 1779 р. зробили письменник, перекладач Федір Туманський у дописі до Петербурзької академії наук та у 1786 р. та український вчений-етнограф Афанасій Шафонський у книзі «Чернігівського намісництва топографічний опис». Обидва автори відзначали неоднорідність антропологічного складу українців. Вагомий внесок в українську антропологію зробив етнограф і археолог Федір Вовк, якому належить праця «Студії з української етнографії та антропології». Учений та його учні показали українців як єдиний народ, якому властивий однорідний антропологічний тип з незначними варіаціями. Фундаментальним дослідженням з антропології українців є монографія українського дослідника Василя Дяченка «Антропологічний склад українського народу» (1965). Українська антропологія постійно поповнюється результатами досліджень і розвивається, у характеристики українського антропологічного типу вносять певні корективи. Натепер

виокремлюють сім антропологічних типів українців. 1. Дунайський (норікський) тип – нащадки носіїв шнурокерамічних культур Західної України, Поділля і Південної Польщі. Археологічні знахідки свідчать, що дунайські українці генетично пов'язані з іллірійськими, фракійськими, кельтськими етнічними компонентами. Нині дунайський антропологічний тип переважає в рівнинній Галичині, Західному Поділлі (за винятком крайніх північних районів Львівщини і Тернопільщини), на території Польщі – в Холмщині та Томашах. Особливості дунайського типу виявляються у максимально європеїдних рисах: довгому, відносно вузькому обличчю з довгим, прямим і тонким

~ 92 ~

носом. Цей тип становить понад 10% усього населення України. 2. Поліський тип – нащадки пізньонеолітичних носіїв дніпро-донецької культури, які мігрували в правобережне Полісся. До складу українців Житомирського і Рівненського Полісся входить давній кроманьйонський палеоєвропейський компонент. Це носії археологічної культури гребінчатої кераміки, які мають генетичний зв'язок із ще давнішими пізньомезолітними культурами. Характерними рисами поліського типу є дуже низьке і широке обличчя (показник обличчя – 85,5), максимально розвинене надбрів'я, масивне чоло. Такий тип не зафіксований у жодному ареалі Європи, крім України. Зріст поліщуків середній, очі дещо темніші, ніж у жителів інших регіонів, а колір волосся світліший. Цей тип поширений на Житомирщині, Рівненщині, Волині (волинський варіант поліського типу). До волинського варіанта належать північні райони Львівщини і Тернопільщини, а також українці Берестейщини. До Поліського типу належить до 10% усіх українців.

3. Верхньодніпровський тип – нащадки давнього палеоєвропейського населення, але без кроманьйонських рис. Особливостями цього типу є дуже світла пігментація очей (60%) і найнижчий в Україні показник голови – 80. Цей тип зафіксовано лише у Ріпкинському районі Чернігівської області. Він становить 0,5% всіх українців. 4. Центральноросійський тип – нащадки староросійського населення XII-XIII ст., які мають слов'янську основу (дещо модифікований дунайський, поліський, а також південніші елементи індоіранського, іллірофракійського та пізнішого тюркського походження). Тюркські антропологічні риси виявлено при порівняльному аналізі мешканців окремих сіл Полтавщини та Західної України, але вони мало виражені – лише незначна приплюснутість обличчя та особлива складка верхніх повік. Українці Київщини є генетичними спадкоємцями аборигенів і зберігають виразні європеїдні риси. Особливості цього типу: високий зріст, середній показник голови, обличчя, пігментація волосся та очей, середня висота перенісся. Він становить 60% українців. 5. Нижньодніпровсько-прусський тип – нащадки індоарійського палеоантропологічного населення. Помітні індоіранський і навіть давньоіндійський компоненти (особливо серед мешканців с. Кам'яне Лебединського району), що виражаються у темній пігментації очей і волосся, значному розвитку волосяного покриву. Цей тип характеризується довгоголовістю, незначним виступанням нижньої частини

обличчя, незвичайним поєднанням різкопрофільованого обличчя з низьким показником носа. Це високорослі, відносно темнопігментовані люди з низьким показником голови. Існує два варіанти типу: нижньодніпровський (походить від населення півдня Київської Русі) та прутський (українське населення півночі Молдови, а також Хотинщини). 6. Динарський тип – нащадки давнього населення України, які мають суттєві іллірійські, фракійські, кельтські та індійські компоненти. Цей

~ 93 ~

антропологічний тип поширений у східній частині Карпат, на Буковині, а частково – на Гуцульщині (крім західних гуцулів, які належать до карпатського типу), Східному Прикарпатті. Характеризується динарський тип однаковою кількістю світло- і темнооких, чорноволосих – 70%, світловолосих – лише 2% , решта – змішані. Ці два типи мають ряд переходів, тому їх не завжди легко розрізнити. Цей тип становить 45% усіх українців. 7. Карпатський (карпато-альпійський) тип – нащадки куштановицької культури VI-III ст. до н. є. Ареал їх поширення збігається з ареалом культури Підкарпатських курганів. За антропологічними ознаками представники цього типу подібні до динарів (мають багато взаємних переходів). Гематологічні ознаки, зокрема резуснегативність, вказують на їхній генетичний зв'язок із народами Балканського півострова, Кавказу, Північної Індії. Карпатський тип становить 7-8% українців [8]. В етногенезі українців брали участь як слов'янські племена, так і неслов'янські. Серед слов'янських племен можна назвати білих хорватів, поляків, словаків, чехів, сербів, росіян і білорусів. Оскільки близькість географічного розташування слов'янських земель сприяла тісним контактам, то, безумовно, це позначалось і на етнічних зв'язках. Серед неслов'янських племен антропологи називають іранські, дако-фракійські, балтійські, тюркські, північнокавказькі. Всі ці етнічні домішки були незначними і не залишили сліду в українській антропології. Щодо фінно-угорських племен, то на території України їхніх впливів майже не виявлено, лише на північному сході від Дніпра до Волги з'являється незначний мордовський етнічний компонент. За свідченням давніх істориків, кожен скіф повинен був знати свій родовід до сьомого коліна, інакше його не вважали повноцінною людиною, він був поза родом, поза племенем, йому було важко вижити, його цуралися. Саме через пізнання і вшанування своїх кровних предків пізнаються генетичні корені свого народу, формується шанобливе ставлення до його святинь. Духовне здоров'я нації загалом залежить від духовного здоров'я кожної особистості, так і національний характер не є сумою характерів окремих індивідів, а квінтенцією найхарактерніших особливостей, властивих народу. Національний характер – комплекс типових якостей і психологічних особливостей етнічної групи, яка має спільні територію, мову, культуру, звичаї, символи, що вирізняють її серед сусідніх народів. Тип національного характеру залежить від багатьох чинників: расових, геопсихічних, історичних, соціопсихічних, культуроморфічних та глибиннопсихічних [8]. Рasoю (лат. *Razza* – порода) називають групу людей, яка має спільне

походження, певні успадковані антропобіологічні, духовні, психологічні риси, які вона витворила впродовж своєї історії і тривалого проживання на спільній території. Концепцію української раси сформулював історіософ, письменник Юрій

~ 94 ~

Липа в книзі «Призначення України». На його думку, раса – це не стільки пропорції черепа, ширина обличчя чи колір очей, скільки етнопсихологія, генетика, дух нації. Хоча генетичний код зумовлює і певний антропологічний тип, що позначається на зовнішньому вигляді. Територія кожного народу має свої природні особливості й певною мірою впливає на формування національного характеру. Так, багатство землі України сприяло закоханості в природу, ліризму, спогляданню, спокою. Проте властива і така якість як відсутність активності, бо плодюча земля обдаровує людину без її особливих зусиль. Історичні чинники впливали на войовничість українського народу, оскільки багата країна завжди потребувала захисту від численних завойовників. Отже, сформувався авантюрично-козацький тип характеру. Культура нації формується впродовж багатьох тисячоліть, починаючи із прообразів етнічної міфології і закінчуючи сучасною поетичною творчістю. Світовідчуття давніх українців вплинуло на ментальність їхніх нащадків – національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, ставлення до навколишньої дійсності певних подій чи осіб. Носії українського менталітету вирізняються толерантністю, працелюбністю, бережливістю, повагою до приватної власності, індивідуалізмом, в них слабо розвинений дух колективізму і прагнення поставити потреби держави вище потреб особистості. Українському менталітету не притаманна ксенофобія (вороже ставлення до чужоземців) й імперіалістичні устремління до розширення своєї території (ідеалом вважається інтенсивний, а не екстенсивний шлях розвитку). Важливими складниками українського характеру є соціопсихічні риси та психологічні особливості. Соціопсихічну структуру української нації формують чотири типи: нордійський, понтійський, динарський і остійський. Співвідношення усіх чотирьох типів в українській історії постійно змінювалося. За княжої доби, коли суспільство було ієрархічною системою, українці мали провідну верству (князівство, боярство, дружинників), яка складалася переважно з нордійсько-понтійських типів. Вона брала участь і у формуванні нової провідної верстви за часів козаччини. Нині приблизно 44% українців – це динарський тип, 27% – остійський, решта – приблизно 28,5% – їх суміш і лише незначна кількість (0,5%) понтійського та ще менше нордійського расового типу. Однією з умов всебічного вивчення життєдіяльності людини є врахування соціально-психологічного чинника, зокрема такого його елемента як психологія нації. У 1935 р. на Першому українському педагогічному конгресі психолог, філософ, літературознавець Яким Ярема у своїй доповіді «Українська психіка в її історично-культурних виявах» визначив типи психології окремих націй залежно від того, що переважає у її виявах: екстраверсія чи інтроверсія, тобто

світ об'єктів чи світ суб'єктів. У характері римлян, на його думку, переважала екстраверсія, в індусів – інтроверсія, у греків, німців – поєднання обох типів.

~ 95 ~

Психологія американців має екстравертивний характер, спрямована на успіх, удосконалення умов життя, продукції тощо. Існує думка, що психологічні особливості українського народу ближчі до інтровертивних. Феномен психологічної спрямованості притаманний і релігії. Вона також може мати екстравертивний (поєднання з життям, пристосування до його потреб) або інтровертивний (сепарація від життя, внутрішня побожність) характер. Це позначилося на українському і російському православ'ї. Російське православ'я прагнуло брати участь в управлінні країною, політиці, українське – було нейтральнішим. За Я. Яремою, українській нації притаманні такі психологічні особливості: □ перевага емоцій над волею та інтелектом, запальність і незлопам'ятність; □ сентиментальність, чутливість, ліризм, що виявляються в естетизмі народного життя і обрядовості; □ егоцентризм, жадання особистої свободи без прагнень до державності (елементи державницьких імпульсів привносили вихідці зі шляхти – Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик); □ анархічний індивідуалізм, який є найбільшим ворогом єднання; □ миролюбність, відсутність нахилу до насильницької експансивності, примирення з чужою експансивністю (російською, польською); □ свободолобність особистості, яка є умовою демократизму, вільних об'єднань, федеративної форми суспільного життя [8]. Український педагог Григорій Ващенко, професор Вільного українського університету (Мюнхен), у своїй праці «Виховний ідеал», аналізує чи особливості українського інтелекту, наголошує на схильності до синтетичного мислення, яке є однією з найважливіших умов творчості. Він зазначає, що народна пісня свідчить про багатство, красу і силу відчуттів, а народ відзначається охайністю, чемністю, гостинністю, високою моральністю. Причиною невдач є хиби української волі, деформованої поневолювачами. Ващенко вказує на індивідуалізм українців з елементами аристократизму, який за несприятливих умов політичного і суспільного життя перетворюється на егоїзм, замикання в коло вузьких особистих інтересів, нехтування інтересами суспільними: «За відсутності високої життєвої мети амбіціонерство українця іноді набуває дріб'язкового характеру». Проте відсутність державності не притупила почуття громадянина, господаря своєї країни. Сучасні етнопсихологи визначають українців як емоційних, сентиментальних, схильних до ліризму, працьовитих, гостинних, освічених, постійних у сімейних стосунках, духовних, уважних до старших, мужніх, оптимістичних, незалежних у своїх діях і вчинках. Водночас констатують багато негативних рис українського національного характеру, таких як взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість між словами і справами, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм. Сьогодні неможливо відшукати представників лише одного конкретного

~ 96 ~

типу характеру, якому б не були притаманні ознаки іншого типу. Будь-який індивід є носієм як позитивних, так і негативних особливостей психіки, сформованих під впливом низки історичних, географічних, соціальних та інших чинників. Особливості екологічна культура українського етносу. Осмислення ролі довкілля в формуванні історико-національних форм існування людини актуалізує проблематику становлення національної культури під впливом навколишнього середовища. Кожна національна культура складається з багатьох компонентів, що синтезуються у складну органічну цілісність. На специфіку певної національної культури помітно впливає екологічний аспект. У контексті екологічного аналізу стають зрозумілішими її складні предметні і духовні ознаки. Термін «екологічна культура» з'явився у 20-х роках ХХ ст. у працях представників американської школи «культурної екології». У сучасній літературі поширене розуміння екологічної культури як цілеспрямованої діяльності людини (включно з наслідками такої діяльності), спрямованої на організацію й трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб і намірів. У межах діяльнісного підходу екологічна культура осмислюється як система специфічних способів, засобів і механізмів адаптації людини до навколишнього середовища. Не слід вважати її лише засобом узгодження природного середовища з потребами людини; вона не менш важлива й у вихованні гуманістичних цінностей та орієнтирів. На формування і розвиток екологічної культури українців впливають такі особливості їх етнічного характеру, як індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, толерантність та емоційно-естетична домінанта [8]. Індивідуалізм і рефлексія відобразилися в екологічній культурі створенням регламентованої послідовності сільськогосподарських дій, системи обрядів, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю й аграрним календарем. Екзекутивність допомагала тривалий час зберігати вироблені екологічні норми та правила, робила їх консервативними, традиційними. В українському світогляді основним джерелом природних багатств є земля. Екологічно грамотне ставлення до землі робило український етнос більш стійким. Інтровертивність проявилася в екологічній культурі як пасивність під час розв'язування екологічних проблем. Це пов'язано з небажанням змінювати обставини і самому змінюватися в нових умовах. Наприклад, наслідки аварії на Чорнобильській АЕС були подолані лише частково, українці пристосовувалися до неї. З іншого боку, інтровертивність сприяла збереженню екологічно грамотних традицій в екологічній культурі. Толерантність у поєднанні з інтровертивністю зумовила зміну пріоритетів: на перше місце ставлять економічні проблеми, а зволікання з розв'язанням екологічних проблем український народ сприймає терпимо. Емоційно-естетична домінанта спричинила поетизацію української

~ 97 ~

екологічної культури. Загасання багатьох екологічних рухів в Україні зумовлено тим, що заклик розв'язувати екологічні проблеми ґрунтується не на раціональній основі, а більше на емоціях. Властиве народу прагнення до

гармонії між людиною і природою є радше цінністю естетичною, а не практичною. Водночас воно відіграє важливу роль у формуванні екологічного імперативу. Осмислення екологічного буття нації є дуже актуальним. Це важливо як для розвитку самосвідомості нації, так і для розв'язання екологічних проблем [8]. Михайло Грушевський у праці «Історія України-Руси» аналізував залежність розвитку української культури від природного середовища, його вплив на культурні орієнтації, осмислення історії українського народу крізь призму відношення «культура – природне середовище». Дію природного середовища на культуру досліджував український геолог, географ і педагог Павло Тутківський. Він доводив, що через рельєф, ґрунти, гідросферу і клімат здійснюється вплив на флору, через неї – на фауну, а через усі елементи ландшафту – на побут, культуру, сільськогосподарську, економічну та духовну діяльність людини. Ставлення з повагою до землі, тісний внутрішньодуховний зв'язок

українця з довкіллям не відповідають західноцивілізаційним світоглядним орієнтирам на перетворення природи, завоювання її. Екофільність (любов до природи) українського етносу як ознака його культури орієнтує на дотримання законів природи, інтуїтивне проникнення в її суть. Стосовно взаємовпливу природного середовища і етносу виділяють три важливі тези: 1) культура не лише національна, її глибший та ширший зміст визначено саме географічним розташуванням; 2) культуру розглядають як форму адаптування нації до природного і культурного просторів, в межах яких вона виникає і розвивається; 3) специфіка культури України пов'язана з географічним розташуванням між Сходом і Заходом [8]. Уже в первісних общинах з'явилося не лише практично-утилітарне, а й естетичне ставлення до природи. Наприклад, місця для життя обирали не лише за зручністю (близькість води, добрий захист), а й за красою місця (наприклад, розташування Києва, бо місця в районі Вишгорода, Трипілля були не менш зручними). Екологічна культура українського етносу розвивалась від землеробської культури до техногенної. Вважають, що саме близькість до землі, «землеробське буття» є засадою особливої ознаки соціальної генези української культури – схильності до утворення специфічних спільнот. Так, феномени «гурту» – групи людей, що об'єднуються для реалізації певної цілі, та «громади» – товариства рівноправних вільних працівників є явищами української культури. Землеробство є невід'ємною складовою української культури, тому

~ 98 ~

звичаї, відпочинок, ментальні орієнтації були детерміновані природними циклами та сільськогосподарським календарем. У землеробстві органічно переплітаються практичні і духовні орієнтації. Визнано, що українська культура за своїми витокami є переважно сільською, що відповідає першому історичному змісту поняття «культура» – оброблення ґрунту, землі, певні традиції, що виникають на цих засадах. Міфологічна космологія давніх українців є перенесенням із землі на небо форм землеробського сімейного побуту. В українському землеробському етносі органічно поєднувалися

етичні та естетичні компоненти. Органічний зв'язок традиційних форм життєдіяльності етносу з його ставленням до природи, особливостями ландшафту є предметним полем для вивчення синтетичних за характером етнологічних проблем. Вони стали предметом нової галузі, що формується останніми роками, – етнології [8]. Досліджуючи міфологічну культуру українського народу Іван Нечуй-Левицький, в творі «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» наголошував на зв'язку української міфології з природою. Він зауважував, що домінантою психічного наслідування української спільноти була однаковість часосприйняття, закріплена в обрядах, традиціях, ритуалах, усній творчості. У певному сенсі це формувало своєрідну програму екологічного виховання. І. Нечуй-Левицький вказував і на природоорієнтованості давньоукраїнської релігії. Земля сприймалася не як містилице коренів етносу, традиції, могил пращурів, її берегли для нащадків. Крім того, своєрідним чином зв'язок людини і природи відображався в українській міфології. Форми українських міфів дуже близькі до природних форм, неестетичні велетенські міфічні образи (головаті, рогаті, з антинатуральними інстинктами) у ній відсутні. Український міф тяжіє до правди і естетичності, про що свідчать яскраві колядки і щедрівки. Комплекс цих особливостей зумовили специфіка буття українців, спосіб життя, детерміновані природними умовами [8]. Традиційні форми життєдіяльності, властиві певному етносу, виявляються не лише в специфічному ставленні до природи, а й у певних формах природокористування. У цих виявах можна знайти і вихідні засади національної духовної культури.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке етнос? 2. Як природні умови впливають на формування етносу? 3. Що є рушійною силою етнологенезу? 4. Назвіть чинники формування українського етносу. 5. Які розрізняють антропологічні типи українців? 6. Від чого залежить національний характер українців?

~ 99 ~

7. Якими є соціопсихічні риси українського характеру. 8. Які визначають психологічні особливості українського народу. 9. Які чинники впливають на розвиток культури українців?

Хороша людина – той, хто робить великі і благородні справи, навіть якщо він при цьому ризикує всім.
Плутарх.

Кожна людина – з відображення свого внутрішнього світу. Як людина мислить, такий він і є (ужитті).
Цицерон.

